

ЗЕМСТВО, КООПЕРАЦІЯ ТА КУЛЬТУРА 1865-1917 рр.

(На матеріалах Чернігівської губернії)

Виникнення та діяльність кооперативних об'єднань свідчать, що пройшовши три основні етапи свого розвитку (зародження і розповсюдження кооперативної ідеї, наростання кооперативного руху та масового поширення кооперативної мережі), кооперація отримала закон, якого давно чекала і за який боролася. 20 березня 1917 р. Тимчасовий уряд затвердив, а 31 березня опублікував “Положення про кооперативні товариства та їх союзи”¹. Згідно з законом у спілках споживчих товариств інструкторів неторгових відділів було зобов'язано відати питаннями культурно-просвітницької роботи, видавничої діяльності та організацією книжкових складів². Відтак у системі зв'язків кооперації та культури найактивнішим був період після Лютневої революції 1917 р. і до встановлення радянської влади в Україні. Процес створення кооперативного законодавства завершився прийняттям 1 серпня 1917 р. закону “Про з'їзди представників кооперативних установ”³. Закон проголошував, що в союзи мали об'єднуватися товариства як однорідні, так і різнорідні за метою і завданнями, утворюватися союзи союзів - регіональні, галузеві та всеросійські.

У відповідності з чинним законодавством районні, крайові та всеукраїнські з'їзди були утворені та почали приймати рішення про необхідність цілеспрямованого виділення коштів на проведення культурно-просвітницької роботи серед населення.

Особлива увага союзних кооперативних об'єднань зверталася на дотримання найпоширеніших форм діяльності: росту бібліотечної мережі, влаштування книгарень, читалень, народних будинків, музеїв, недільних і вечірніх шкіл, народних театрів, концертів, народних університетів, організації видавничої діяльності, книжкових складів тощо.

Чернігівський союз кооперативів та Рада кооперативних з'їздів, утворені відповідно до нового законодавства на Чернігівському губернському кооперативному з'їзді у грудні 1917 р., культурно-просвітницьку роботу проводили, посилаючись на його рішення. На з'їзді з цього приводу було заслухано дві доповіді. “Про культурно-просвітню діяльність кооперативів”, з якою виступив А. П. Савич, та “Позашкільна освіта і кооперація” - Г. М. Імшенецький. По кожній з них були прийняті окремі рішення.

Зупинимося спочатку на їх загальних положеннях. Характерною для них була найактивніша участь кооперації у просвітницькій діяльності та надання максимальної допомоги в піднесенні народної освіти. Щодо питання про культурно-просвітницьку діяльність, то з'їзд наголошував, що вона повинна проводитися в залежності від місцевих умов і ставити своєю метою активний вплив на населення.

У контексті зазначеного варто підкреслити, що на Другому Всеросійському з'їзді по кооперації особлива увага у справі кооперативного руху і розвитку

свідомості селянських і робітничих мас надавалася проведенню цієї роботи рідною мовою, у відповідності з національними, культурними і побутовими особливостями населення, з відміною всіляких утисків, заснованих на національних і релігійних ознаках. На з'їзді також наголошувалося на необхідності здійснювати відрахування з чистих прибутків кооперативних організацій культурно-просвітницьким громадським об'єднанням⁴.

Конкретизуємо досліджувану проблему і розглянемо окремі форми культурно-просвітницької роботи кооперативних об'єднань та допомогу, яка надавалася їм з боку органів місцевого самоврядування. На Чернігівському губернському кооперативному з'їзді у грудні 1917 р. підкреслювалася необхідність “утворення при Союзах кооперативів бібліотек, завданням яких стане збір наукової і популярної літератури по кооперації, а також матеріалів про стан кооперативної роботи на місцях (звіти, діаграми тощо)”⁵. Виконуючи рішення з'їзду, правління Чернігівської ради кооперативних з'їздів 3 листопада 1918 р. затвердило *план відкриття бібліотек* у губернії, які передбачалося укомплектувати як літературою по кооперації, так і публіцистикою та художніми творами. У плані, який було розіслано кооперативним товариствам губернії, містилися такі основні положення: при кожному кооперативі та союзі кооперативів мала відкритися бібліотека-читальня, при кожному союзі установлювалася посада інструктора, котрий відав бібліотечною справою та читальнями, утворювалася пересувна бібліотека для доповнення бібліотечних фондів окремих товариств, на що Чернігівська рада кооперативів асигнувала 2250 руб. На Раду кооперативних з'їздів покладалися обов'язки по об'єднанню діяльності повітових інструкторів по культурно-просвітницькій роботі та їх своєчасному інформуванню, організації повітових нарад сільських бібліотекарів, комплектуванню як пересувних, так і постійно діючих бібліотек новою літературою, вивченню і узагальненню досвіду роботи зразкових бібліотек та організації бібліотечної справи в губернії⁶.

Згідно з існуючим на той час каталогом бібліотечна література поділялася на такі розділи: духовно-морального змісту, белетристика, науково-популярна, кооперативна, про ремесла і кустарне виробництво, землеробство (рільництво, тваринництво, садово-городництво та бджільництво). Окрім зазначеної літератури, звертає на себе увагу значна кількість періодики, особливо кооперативних часописів: “Вестник мелкой кооперации”, “Вестник кооперации”, “Кооперативная жизнь”, “Союз потребителей”, “Сельский хозяин”, “Українська кооперація”, “Селянин”, “Муравейник-комашня”, “Хутор”, “Незабудка” та “Мірок” - для дітей та інші⁷.

Тільки при Остерському союзі кооперативів діяло 13 постійних і 14 пересувних бібліотек, які склалися переважно з книг красного письменства, економічної, історичної та кооперативної літератури. Завідували бібліотеками народні вчителі-земці. У Новгороді-Сіверському при союзі споживчих товариств з 20 листопада 1918 р. відкрилася бібліотека, в якій нараховувалося близько 800 назв книг і були відділи по кооперації, сільському господарству та культурно-просвітній роботі. Щодо коштів, то в бібліотечному фонді Ради кооперативних з'їздів було на 1 грудня 1918 р. понад 350 руб., а в культурно-просвітньому - в цілому понад 5.540 руб.⁸

Що стосується земської допомоги кооперативним товариствам, то на той час воно нагромадило значний досвід організації бібліотечної справи в губернії. По-перше, улаштування народних бібліотек земство розглядало як важливий

напрямок розвитку народної освіти серед населення. По-друге, органи місцевого самоврядування використовували кожну нагоду, щоб виділити помітну суму для подальшого росту бібліотечної мережі. Так, у 1895 році губернські земські збори “в ознаменування шлюбу його імператорської величності Миколи II дозволили із суми губернського збору виділити 60 тисяч руб. на улаштування сільських бібліотек, надавши всім 15 повітовим земствам право використати упродовж 4 років по 1 тисячі руб. з тим, щоб вони щорічно інформували губернську земську управу про використані кошти”⁹.

Характерно, що вже через два роки в губернії було відкрито 72 сільські бібліотеки і підготовлено до відкриття ще 28. Книги для них надсилалися з губернського книжкового складу. На пропозицію Конотопської повітової управи із суми 250 руб., виділених на кожну бібліотеку, асигнувати по 25 руб. на передплату газет, губернська управа відповіла, що “більш корисним буде витрачувати гроші на придбання книг, що мають важливіше значення для народної освіти, у той час, як газети носять тимчасовий характер і подають не завжди доброякісний матеріал”¹⁰. На прохання завідувача Ваганицької бібліотеки-читальні лікаря М. М. Євреїнова про видачу щорічної грошової допомоги тим бібліотекам, де є читальні, губернська земська управа відповіла відмовою, залишивши питання відкритим до остаточного улаштування всіх бібліотек на виділені для цього 60 тисяч руб.¹¹

Разом з тим у Глухівському повіті бібліотеки-читальні існували при 20 кооперативних товариствах. На кошти земства вони були забезпечені необхідним обладнанням: шафами, столами, стільцями, лампами тощо. На освітлення земство відпускало 10 руб. щомісячно на кожну бібліотеку. Бібліотекарями тут працювали вчителі місцевих земських шкіл. Річні витрати земства на кожну бібліотеку становили 70 руб.¹²

Важливою формою культурно-просвітницької роботи, як наголошувалося на Другому Всеросійському з’їзді по кооперації в Києві, був кооперативний народний дім¹³. Як правило, він будувався силами кількох місцевих кооперативних товариств при сприянні земства, де були приміщення для роботи правління, бібліотеки, музею, споживчої крамниці, читальні, чайної та їдальні, а також окремого залуз проєкційним ліхтарем, пристосованого для улаштування звітів, лекцій, курсів, і навіть кінематографічних і театральних вистав та концертів. Одним із перших у Чернігівській губернії такий кооперативний народний дім відкрили Риловицькі споживче і сільськогосподарське товариства, виділивши для цього завідувачу посадовий оклад в 300 руб.¹⁴

Відповідно до рішення Чернігівського губернського кооперативного з’їзду 1917 р. в губернії почали засновуватися кооперативні народні доми. У Кролевецькому повіті, наприклад, асигнування на такі будівлі були зроблені з прибутків попереднього господарського року. Того ж року Глухівський народний дім з ініціативи Глухівського кредитного союзу був перетворений у повітовий кооперативний народний дім. Згідно з новим статутом членами його могли бути кооперативні організації та культпросвіторганізації, земські та міські установи. З осені 1917 р. Шибиринівське споживче товариство Чернігівського повіту розпочало будувати народний дім, виділивши для цього близько 17 тисяч руб.¹⁵

З’їзд визнав, що “народні доми повинні відігравати важливу роль, тому кооперативи мають приймати участь спільно з іншими громадськими організаціями в улаштуванні таких домів, причому кооперативний з’їзд

вважає, що прийняті губернським земством правила субсидування місцевих організацій по будівництву народних домів повинні бути переглянуті в сторону збільшення асигнувань і зміни інших умов правил”¹⁶.

Як бачимо, зведення кооперативних народних домів було принципово новою формою культурно-просвітницької роботи, але вони базувалися на своїх попередниках - перших приміщеннях кооперативних товариств, побудованих на власні кошти¹⁷. Ці перші приміщення мали за мету забезпечення мінімальних потреб кооперативних товариств і в першу чергу - надання місця для роботи правління та кімнати, де можна було зібрати спілчанців.

Історичні джерела свідчать, що одним із перших в губернії був створений Конопотський *кооперативний* музей сільського господарства. Кооперативний союз, з метою поліпшення культурно-просвітницької роботи серед членів товариства, придбавши маєток “Соснівку” площею до 40 десятин, з яких 6 було під садибою, одну з будівель маєтку виділив під музей¹⁸. Експонатами музею користувалися як наочними посібниками при проведенні лекцій, бесід, екскурсій, розвішували на видних місцях з метою популяризації серед населення нових агротехнічних заходів та передових методів праці. Разом з тим зазначимо, що музеї як форма культурно-просвітницької роботи серед населення, були започатковані в губернії ще в другій половині XIX ст. Вони утворювалися за рахунок земських коштів, пожертвувань окремих громадян, збору експонатів серед населення представниками місцевої інтелігенції. Такими були музеї Глухівського, Новгород-Сіверського, Чернігівського та інших повітових земств¹⁹. Не випадково у постанові на доповідь “Про культурно-просвітницьку діяльність” Чернігівський губернський кооперативний з’їзд у грудні 1917 р. закликав своїх членів товариств збирати “всі матеріали, які свідчать про стан справ у кооперативах, бо вони послужать фундаментом для організації центральних кооперативних музеїв”²⁰.

Зважаючи на те, що наше дослідження носить культурно-просвітницький характер, розглянемо таку форму масової роботи з населенням, як *виставки*. Земство завжди надавало їм важливого значення, а особливо з розвитком в губернії кооперативного руху. У жовтні 1910 р. Глухівські повітові земські збори звернулися до губернатора з проханням дозволити проведення з 8 до 15 листопада 1911 року сільськогосподарської і кустарно-промислової виставки в м. Глухові. Отримавши позитивну відповідь, повітова земська управа підготувала програму та правила відвідування виставки, яка складалася з 10 розділів. Заслуговеє на увагу форма та зміст експозиції, її тематична спрямованість. Кожен з розділів виставки охоплював певну галузь господарства і включав експонати, характерні для використання їх на території Чернігівщини та сусідніх губерній.

З метою популяризації серед населення досягнень рільництва перший розділ виставки складався з трьох частин: зернових (жито, пшениця, ячмінь, овес, просо, гречка, квасоля), кормових рослин і коренеплодів (люцерни, конюшковини, тимофіївки, картоплі, буряків, моркви, кукурудзи), олійних культур (конопель, льону, рапсу, рижю, соняшнику, маку, гірчиці). Другий розділ був присвячений садівництву, городництву та квітникуарству, в експозиції якого були не тільки насіння, сіянці, саджанці, фрукти, ягоди, парникові, тепличні, оранжерейні рослини, кімнатне та надвірне квітникуарство, городні та баштанні овочі, а й городні та садові знаряддя праці. Якщо третій розділ виставки відводився лісництву, а четвертий - тваринництву з їх проблемами, то в окремий - п’ятий розділ було виділено бджільництво з різними

системами вуликів, продукцією, інструментами та спорядженням по пасічництву. Враховуючи причетність губернії до вирощування тутового шовкопряда, земство подбало також про особний відділ на виставці по шовківництву, де були зібрані всі види рослин для годування гусениць, сама гусінь, кокони, метелики, а також пристрої для вигодовування гусені, зразки сирцю і вареного шовку та виробів з нього. Відвідувачі мали можливість у сьомому та восьмому розділах ознайомитися з машинами і знаряддями сільськогосподарського виробництва та по переробці сільськогосподарської продукції. Подані тут експонати свідчили про потреби широкого запровадження їх серед мешканців губернії. Дев'ятий розділ виставки - кустарне та ремісничє виробництво. Для дослідників кооперативного руху він має важливе значення тому, що розкриває напрямки та особливості розвитку цієї галузі господарства. Окрім експонатів кустарного та ремісничого виробництва, тут було широко представлено жіноче рукоділля - тканини, вишивки, мережива, в'язання, робота гачком, штучні квіти тощо.

Завершувалася виставка експозицією десятого розділу, в якому глядачі знайомилися зі станом справ у самому земстві та міському самоуправлінні. Він складався з чотирьох частин, до яких входили: економіка губернії, медицина, шляхи сполучення та народна освіта. Власне, це були основні напрямки земської діяльності, розвиток яких свідчив про соціально-економічне та культурне становище Чернігівщини. На виставці допускався продаж експонатів з відрахуванням 5 відсотків від ціни за тварин і 10 відсотків - від інших виробів на адресу її організаторів. Крім того, було влаштовано аукціон, а за кращі експонати присуджувалися премії, вручалися медалі, дипломи та похвальні листи від Головного управління землеробства і землевлаштування, міністерства фінансів, державного комітету конезаводства і сільськогосподарських тварин²¹.

З ініціативи Чернігівського союзу кооперативів, "Просвіти" та земства було засноване Чернігівське товариство *народного художнього театру*. Воно поставило своїм завданням ознайомити населення з найкращими творами драматичної літератури (російської, української та інших народів), а також знайомство та популяризація серед мешканців губернії здобутків у галузі мистецтва. З 1918 року в м. Чернігові працювало дві групи народного театру: російська та українська. Кожна з них мала штатних артистів, а також тих, хто працював добровільно і безплатно. Було укладено плани співпраці з Новгород-Сіверським народним театром, розподілені регіони їх діяльності. Утворено було також окрему пересувну артистичну групу для виїздів у міста і села губернії. У повітах з допомогою земства відкривалися філії театру, організовувалися аматорські театральні гуртки. Театральне товариство будувалося на принципах пайової участі: його членами могли бути лише кооперативи, їхні союзи та культурно-просвітні інституції. Пайовий внесок, призначений для окремих товариств, становив 500 руб., для союзів - 1000 руб., членами товариства могли бути і окремі особи, які щорічно робили внесок по 100 руб. З відвідувачів театру товариство брало пристойну платню, безплатні вистави робилися лише для дітей. У разі прибутку, дивіденди на паї не видавалися, а повністю асигнувалися на розширення діяльності народного театру²².

Найважливішою справою для кооперативних організацій було улаштування театральних вистав. До них звернулися центральні кооперативні

структури - Дніпросоюз та Споживче товариство Півдня Росії. З допомогою земства вони організували виготовлення декорацій і видання посібників для здійснення постановок п'єс російською та українською мовами, приступили до друкування самих п'єс з розбивкою їх на ролі та вказівками режисерського характеру. Кооперативні організації приступили до вирішення питання про спрощені театральні постановки і складання відповідних підручників²³.

Поряд з народними театрами в губернії засновувалися народні університети. Перший такий навчальний заклад було відкрито за допомоги, як організаційної, так і матеріальної, земства. У народному університеті існував громадсько-економічний відділ. Тут читалися лекції з теорії та історії соціально-економічного та суспільного життя, а також кооперації. З лекціями виступали відомі кооперативні та земські діячі - В. В. Хижняков ("Кооперація та її громадсько-господарське значення"), С. Д. Семенов ("Основи сільськогосподарської кооперації") та інші. Були відкриті курси з сільського господарства для селян Чернігівського та сусідніх з ним повітів²⁴. Для улаштування народного університету Чернігівський кооперативний союз та Чернігівське сільськогосподарське товариство виділили 13 тисяч руб.²⁵

У контексті досліджуваної проблеми заслуговує на увагу питання про *позашкільну освіту та кооперацію*. На Чернігівському губернському кооперативному з'їзді в грудні 1917 р. з доповіддю на цю тему виступив відомий кооператор, гласний губернського земського зібрання Г. М. Імшенецький. У прийнятій постанові по заслуханій доповіді зазначалося, що умови суспільного життя висунули на передній план вимоги енергійної роботи в організації позашкільної освіти. Найближчими заходами кооперативних організацій з'їзд вважав: "сприяння скликанню губернського земського з'їзду по позашкільній освіті та культурно-просвітній роботі; улаштування курсів по культурно-просвітній роботі; організацію продажу кооперативної літератури; утворення культурно-просвітних комісій із членів кооперативів і допомога існуючим установам, які обслуговують культурні потреби; відрахування із прибутків поточного року в якомога більших розмірах і включення до кошторису 1918 р. асигнувань на самостійні почини кооперативів у галузі позашкільної освіти і на підтримку культурно-просвітних організацій ("Просвіт", народних домів, народних університетів тощо)"²⁶.

У відповідності з рішеннями з'їзду на місцях почали створювати позашкільні відділи. Так, позашкільний відділ Новозибківського повітового земства брав активну участь у проведенні культурно-масової роботи серед населення, допомагав кооперативним товариствам в улаштуванні народних домів, відкритті сільських бібліотек, організації кооперативних курсів, створенні недільних та вечірніх шкіл для дорослих²⁷.

Важливою формою земської допомоги кооперативним товариствам у розвитку культурно-просвітньої роботи було сприяння в організації видавничої справи. Губернська земська управа мала тут значний досвід, володіючи потужними на той час засобами масової інформації, губернською земською друкарнею та книжковими складами²⁸. У доповіді Чернігівському губернському земському зібранню 47-ої чергової сесії 1911 р. "Про видання популярної сільськогосподарської літератури" губернська земська управа підбила підсумки своєї попередньої роботи та визначила основні напрямки видавничої діяльності на майбутнє. Для дослідників ця доповідь має важливе значення, оскільки вона визначала форму й тематику популярної літератури

та методи роботи з нею серед населення. Так, при розповсюдженні листівок та брошур рекомендувалося робити це безплатно “у вигляді роздачі після читання для кращого засвоєння і запам’ятовування аудиторією. Роздачу зосереджувати також на сільськогосподарських складах, прокатних пунктах, споживчих крамницях, за місцем проживання, при улаштуванні виставок тощо”²⁹.

Щодо плакатів, то пропонувалося розповсюджувати їх переважно в школах, кредитних, споживчих та позичково-ощадних товариствах, чайних, волосних правліннях, розвішувати всюди на видних місцях. Земство застерігало, що до вибору тематики видавничої продукції слід ставитися дуже ретельно, тому що велика кількість популярної літератури, написана авторами, які знайомі з сільським господарством лише з книжок. “Не приходиться говорити, - зазначалося в доповіді, - що такою літературою, не пристосованою до конкретних умов Чернігівської губернії, користуватися неможна. У популярних брошурах, листках і плакатах повинно точно і ясно висвітлюватися порушене темою коло питань відповідно до місцевих умов”³⁰.

Кількість всієї продукції (брошур, листівок, плакатів), виданої в ці роки губернською земською управою, була такою: у 1908 р. - 20.000 прим., у 1909 р. - 53.000 прим., у 1911 р. - 161.000 прим. У розрахунках на 1912 р. губернська управа виходила з того, що потрібно було охопити до 50 агрономічних дільниць, 10 новоутворених сільськогосподарських товариств та задовольнити потреби малорайонних сільськогосподарських курсів. На основі зазначеного у 1912 р. земська управа видрукувала 60.000 брошур та 170.000 листівок і плакатів³¹. Торкаючись питання про кошти, необхідні для видання популярної літератури в губернії (гонорар авторам та оплата друкарських витрат), потрібно зазначити, що земство спочатку щорічно виділяло для цього 300 руб. З 1911 р., у зв’язку зі збільшенням авторського гонорару, публікація 10.000 прим. брошур почала обходитися в 187 руб., що при 60.000 прим. становило 1122 руб.; 10.000 прим. листівок і плакатів - 50 руб., а при 17.000 прим. - відповідно 850 руб. В цілому витрати на видання друкованої продукції у 1912 р. обійшлися земству в 1.085 руб., а решту - 1.086 руб., або другу половину затраченої суми, платив Департамент землеробства³².

У контексті розглянутого зазначимо, що нове кооперативне законодавство надало широкі повноваження кооперативним структурам в організації власної видавничої справи. Рада кооперативних з’їздів, утворена у грудні 1917 р. після губернського кооперативного з’їзду, налагодила своє виробництво. Згідно з планом його роботи було визначено першочерговий перелік книг і брошур у кількості понад 40 назв лише по кооперації. Серед них книги В. В. Хижнякова “Кредит у формі соціального поточного рахунку”, К. А. Полевицького “Прокатні пункти сільськогосподарських машин і знарядь при кооперативах”, “Календар-довідник по сільському господарству і кооперації”, нові зразки кооперативної документації тощо. Були засновані орган Ради кооперативних з’їздів - часопис “Черниговский кооператор” - двотижневик, “Черниговский селянин” - двотижневик, “Наше дело” - двотижневик. Конотопський союз кооперативних з’їздів заснував у цей час свій орган - “Кооперация и жизнь”. Крім того, було відкрито газети: “Известия Черниговского союза кооперативов”, “Черниговское утро”, а згодом - “Черниговская земля”³³.

Велике значення у розвитку культурно-просвітницької роботи в губернії мали земські книжкові склади, мережа яких була започаткована в 1896 р. Відповідно до постанови губернських земських зборів та дозволу Чернігівського

губернатора цього року відкрилися відділення губернського книжкового складу в Суразькому, Стародубському, Мглинському, Новгород-Сіверському, Остерському, Сосницькому повітах. Дозвіл на відкриття відділень складів отримали також Кролевецьке і Борзенське повітові земства, причому останньому було надано право організувати книжкову торгівлю у чотирьох пунктах повіту, крім Борзни. У Чернігівському повіті торгівлю книгами було дозволено вести окремому книготорговцю, який мав на це відповідний патент. Кропив'янське церковне попечительство вело торгівлю книгами в селі Кропивне Конопольського повіту, отримуючи їх зі складу губернського земства в кредит. Отже, станом на 1896 р. книжкова торгівля за допомоги губернського книжкового складу велася в 14 пунктах 9 повітів Чернігівщини³⁴. У свою чергу губернський склад мав виробничі стосунки з 78 торговими фірмами та видавництвами, заплативши їм 24.313 руб. 68 коп. Аналіз фінансової діяльності складу впродовж одного року книжкової торгівлі дозволяє опосередковано зробити висновок, що замовлення і розповсюдження книг, яке здійснювалося в ті часи повітовими управами, враховувало попит сільськогосподарських, споживчих, кредитних, позичково-ощадних та кустарно-промислових товариств, здійснювало забезпечення їх не тільки кооперативною літературою, а також і необхідною друкованою продукцією, пов'язаною з нормативами кооперативного законодавства, періодичною звітністю та повсякденними потребами внутріспількового життя. Так розпочиналася земсько-кооперативна співпраця, а вже у грудні 1917 р. губернський кооперативний з'їзд у своїх рішеннях підкреслював, що "найближчими практичними кроками по культурно-просвітницькій роботі Союзів стане створення книжкових складів, постачання літературою як кооперативною, так і загальною (художньою, публіцистичною, науково-популярною тощо)"³⁵.

У проведенні культурно-просвітницької роботи, як свідчать джерельні матеріали, широко використовувалися *приміщення земських шкіл*. При відсутності народних домів тут постійно проходили концерти, вистави, збори членів кооперативних товариств, незважаючи на те, що їх можна було проводити лише вечорами³⁶. Чернігівська рада кооперативних з'їздів масово організовувала концерти для сільського населення губернії у приміщеннях земських шкіл³⁷.

Зробимо *загальні висновки*. У час неупередженого переосмислення концептуальних засад самого поняття "кооперація" важливого значення набуває проблема взаємовідносин земства і кооперативних структур у галузі культурно-просвітницької роботи. Без вивчення цієї проблеми досить важко збагнути соціально-економічну суть кооперативного руху, його справжню суспільну природу. Історичні умови становлення земсько-кооперативних відносин, їх періодизація, форми та зміст співпраці дають можливість на основі проблемно-тематичного аналізу здійснити поділ історичного матеріалу дослідження на окремі напрямки взаємозв'язків. Кооперативні організації за допомогою земства для залучення людності до нових кооперативних товариств та поширення кооперативного руху здійснювали не тільки загальноприйняті освітні, а й впливові виховні заходи. Розглянутий нами матеріал свідчить, що земське сприяння кооперації полягало не лише у підтримці та розвитку самодіяльності населення в господарському житті, як це традиційно підкреслюється в монографічній літературі. Значний внесок в історично визначений рівень розвитку культури, як показало дослідження, зроблений губернським та повітовими земствами завдяки співробітництву та взаємо-

допомозі кооперативних структур.

Джерела та література:

- 1 Собрание узаконений и распоряжений Правительства. 31 марта 1917 г. № 72.
- 2 Центральний державний історичний архів України у м. Києві. - Ф. 278. - Оп. 1. - Од. збер. 303. - Арк. 61.
- 3 Собрание узаконений и распоряжений Правительства. 1 сентября 1917 г. № 208.
- 4 Труды II Всероссийского съезда по кооперации в г. Киеве. Вып. 1. Общие собрания съезда. - К., 1913. - С. 15.
- 5 Свод постановлений Черниговского губернского кооперативного съезда. 4-7 декабря 1917. - Чернигов, 1918. - С. 16.
- 6 Див.: Українська кооперація. - 1919. - № 2. - С. 118.
- 7 Из практики культурно-просветительской работы кооперативов. - М., 1918. - С. 9.
- 8 Українська кооперація. - 1919. - № 2. - С. 118.
- 9 Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания (XIX-XXXV). 1883-1899 гг. Вып. III. - Чернигов, 1903. - С. 1581.
- 10 Там само. - С. 1582.
- 11 Там само.
- 12 Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО). - Ф. 145. - Оп. 3. - Од. збер. 564. - Арк. 67.
- 13 Черниговский кооператор. - 1919. - № 4-5. - С. 8.
- 14 Там само. - С. 10.
- 15 Українська кооперація. - 1919. - № 2. - С. 119.
- 16 Свод постановлений Черниговского губернского кооперативного съезда. 4-7 декабря 1917. - С.
- 17 Черниговская земская неделя. - 1910. - № 7. - С. 10.
- 18 Українська кооперація. - 1919. - № 11-12. - С. 75.
- 19 ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 3. - Од. збер. 564. - Арк. 67, 89.
- 20 Свод постановлений Черниговского губернского кооперативного съезда. 4-7 декабря 1917. - С.
- 21 ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 3. - Од. збер. 564. - Арк. 34.
- 22 Українська кооперація. - 1919. - № 2. - С. 117.
- 23 Там само. - № 11-12. - С. 80.
- 24 Там само. - № 2. - С. 116.
- 25 Там само. - № 11-12. - С. 80.
- 26 Свод постановлений Черниговского губернского кооперативного съезда. 4-7 декабря 1917. - С.
- 27 Черниговский кооператор. - 1919. - № 4-5. - С. 6.
- 28 Земские сборники Черниговской губернии. - 1869-1917. - Чернигов, 1869-1917.
- 29 Журнал заседаний Черниговского земского собрания. - 1911. Доклад 24. - Чернигов, 1912. - С.
- 30 Там само.
- 31 Там само. - С. 3.
- 32 Там само. - С. 4-5.
- 33 Українська кооперація. - 1919. - № 2. - С. 119. - № 11-12. - С. 77.
- 34 Отчет Черниговской губернской земской управы за 1896 г. - Чернигов, 1897. - С. 128.
- 35 Там само. - С. 130-131.
- 36 Українська кооперація. - № 11-12. - С. 81.
- 37 Там само. - С. 80.